

УЧИТЕЛЬ ЯК СУБ'ЄКТ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Проанализированы сущность и особенности инновационной деятельности педагога с позиций субъектного подхода. Выделены основные личностные профессионально значимые качества учителя, которые интегрируют его готовность как субъекта к успешной реализации инноваций.

Ключевые слова: субъектный подход, инновационная деятельность, субъект, субъект инновационной деятельности, готовность к инновационной деятельности.

The essence and peculiarities of the innovative activity of a teacher are analyzed from subjective approach positions. The main personal professionally significant qualities of a teacher, which integrate his readiness as a subject to the successful realization of innovations are outlined.

The keywords: subjective approach, innovative activity, subject, subject of innovative activity, readiness to the innovative activity.

Успішність інноваційних процесів в освітній сфері в значній мірі визначається сукупною здатністю суб'єктів інноваційної діяльності до генерування й впровадження нових ідей, підходів, технологій. Сучасна школа й суспільство все більш явно потребує учителя, який готовий працювати в інноваційному режимі, в умовах надзвичайно динамічних змін постіндустріального суспільства. Тому в дослідженнях з освітньої інноватики все більше уваги приділяється вивченню ролі вчителя, його особистісній, методологічній і технологічній готовності як суб'єкта інноваційної діяльності. Вітчизняними та зарубіжними науковцями активно розробляються проблеми соціокультурних основ інноваційної діяльності, що акцентують увагу на суб'єктах інноваційних перетворень (Г. Васянович, І. Зязюн, А. Євтодюк, Ю. Карпова, В. Кремень, М. Подимов, М. Поташник, А. Пригожин, К. Роджерс, Т. Рогова, П. Саух, Ф. Юсупов та ін.) та орієнтуються на гуманістичний характер взаємовідносин усіх учасників навчально-виховного процесу: співробітництво, взаєморозуміння, діалог (І. Бех, С. Бондаревська, Л. Вознюк, І. Дичківська, А. Капська, Н. Осухова, І. Підласий, С. Подмазін, С.Харченко, та ін.). В останні роки зросла кількість досліджень, в тому числі дисертаційних, присвячених підготовці вчителів до інноваційної діяльності, розвитку їх інноваційного, творчого потенціалу, готовності до проектування інноваційних педагогічних систем і технологій, управління інноваційними процесами (І. Богданова, І. Гавриш, Л. Даниленко, І. Дичківська, Т. Дем'янчук, О. Дубасенюк, Н. Дука, В. Загвязинський, І. Єрмаков, О. Коберник, М. Кларін, Д. Мазоха, І. Підласий, В. Сластьонін, Г. Селевко, В. Докучаєва, Т. Победова, Л. Подимова, О. Попова, О. Шапран).

Разом з тим у психолого-педагогічних дослідженнях не в повній мірі висвітлені питання особливостей розвитку інноваційної діяльності учителя. Неоднозначність, складність, багатогранність феномену інноваційної діяльності потребує нових підходів до її аналізу.

Мега статті полягає в аналізі з позиції суб'єктного підходу сутності та особливостей інноваційної діяльності учителя для виявлення тих особистісних професійно значимих характеристик, що забезпечують успішність його включення як суб'єкта в процес реалізації інновацій у загальноосвітніх навчальних закладах.

Одна з основних особливостей педагогічних інновацій полягає в тому, що вирішальну роль на всіх етапах інноваційного процесу відіграє суб'єктивний фактор. Тому дослідники, які займаються інноваційною проблематикою сьогодні все більше звертаються до вивчення окремої людини як суб'єкта інноваційної діяльності, основного елемента інноваційної системи. Інтерес до суб'єкта інноваційної діяльності був проявлений на початку ХХ століття першими дослідниками концепції інновацій і потім на декілька десятиліть уступив місце проблемі науково-технічного прогресу, де людина розглядалася як засіб науково-технічного розвитку. Проблема суб'єкта в наш час актуалізувалась тому, що технократичні концепції виявилися не зовсім продуктивними у вирішенні задач інноваційного розвитку суспільства. Саме тому суспільні уявлення про прогрес стали безпосередньо пов'язуватися з духовним, моральним потенціалом особистості.

Узагальнюючи підходи до розуміння сутності інновації, ми маємо всі підстави розглядати її перш за все як продукт творчої, інтелектуальної діяльності, результатом якої є внесення цілеспрямованих прогресивних змін у життєдіяльність людини, суспільства, природи. **Сутнісною ознакою інновації О. Дубасенюк вважає її здатність суттєво впливати на загальний рівень професійної діяльності педагога, розширювати інноваційне поле освітнього середовища у навчальному закладі, регіоні [1, с. 14].**

Одночасно потрібно розуміти, що інновація – це не просто створення і впровадження новацій, це зміни, які носять суттєвий характер, супроводжуються змінами в стилі діяльності, образі мислення її суб'єктів. Категорія новизни відноситься не тільки до часу, але й до якісних характеристик змін [2].

Ініціатором, творцем і реалізатором інновацій є людина з її природно властивим прагненням до пізнання і творення нового. Тому дослідники наголошують на необхідності встановлення зв'язків між поняттями “інновація” (об'єкт) та “інноватор” (суб'єкт), а також виявлення умов становлення людини в якості суб'єкта суспільних відносин. Люди, які відносяться до категорії інноваторів, створюють особливий соціальний простір, що визначає хід інноваційного розвитку, його вектор і результат. А. Пригожин наголошує, що ініціатори та провідники ідей, які виникли вперше, розробок, досвіду, творчо мислячі та діяльні люди – багатство кожної країни, кожного народу. У структурі контингенту інноваторів автор виділяє дві групи: тих, хто створює і тих, хто реалізує нововведення. Як зауважує вчений, реалізатори – ті ж самі творці, але не самого нововведення, а процесу його опанування, механізму переходу від вихідного стану до бажаного [3, с. 176].

Основу і зміст інноваційних освітніх процесів становить інноваційна діяльність, сутність якої полягає в оновленні педагогічного процесу, внесенні змін у традиційну систему, що передбачає найвищий ступінь педагогічної творчості. Суб'єктом, носієм інноваційного освітнього процесу є насамперед педагог-новатор. Тому на мікрорівні аналізу інноваційного процесу, діяльності окремого педагога, продуктивним вбачається застосування суб'єктного підходу.

Суб'єктний підхід передбачає орієнтацію педагогічного процесу на утвердження суб'єктної орієнтації (взаємодії) його учасників. При суб'єктній орієнтації життєдіяльність людини орієнтується не зовнішніми ситуаціями як її об'єктами, а внутрішніми чинниками. В цілому суб'єктно-орієнтовані люди характеризуються більш широким колом переживань подій індивідуально-психічного типу й подій, що відносяться до зміни фізичного середовища, оптимістичним прогнозуванням змін свого майбутнього, свідомою роботою над собою [4, с. 138].

Суб'єкт (лат. *subjektum* – той, що знаходиться в основі) – категорія філософії і психології, що позначає протистояння людини і світу та виділяє в їх взаємодії регулюючу, керуючу, авторську першооснову людини. Поняття суб'єкт підкреслює здатність особистості ініціювати й цілеспрямовано здійснювати практичну діяльність, спілкування, поведінку, пізнання та інші види специфічно людської активності. Категорія суб'єктності визначає міру свободи людини в житті, її здатність ставати причиною світу й себе, будувати смисли буття, діяти й брати на себе відповідальність за свої дії [5, с. 129].

Категорія діяльності обумовлює діалектику співвідношення між її суб'єктом та об'єктом й систему суб'єктно-об'єктних і суб'єктно-суб'єктних відносин. У психологію поняття діяльності було введене у значенні активності суб'єкта. З цієї позиції діяльність розглядається як динамічна система взаємодій суб'єкта зі світом, в процесі яких відбувається виникнення і втілення в об'єкті психічного образу й реалізація опосередкованих ним відносин суб'єкта в предметній діяльності (О. Леонт'єв). При суб'єктному підході вказується на необхідність дослідження формування діяльності суб'єкта в єдності її сторін: змісту, мотивів, сполук, операцій.

К. Абульханова-Славская розглядає позицію суб'єкта діяльності як комплексну характеристику психологічних режимів діяльності у відповідності зі здібностями, станами, відношенням суб'єкта до задачі з одного боку, його стратегією і тактикою – з другого боку, об'єктивною динамікою діяльності (її подіями і фрагментами) – з третього [6, с. 158].

Оскільки суб'єкт є носієм будь-якої діяльності, її змісту й структури, то відокремлення діяльності від суб'єкта можливе лише в чистій абстракції. Повноцінній діяльності притаманні ті ж самі риси, що в концентрованому вигляді представлені саме в якостях суб'єкта. Розвиток суб'єкта діяльності відбувається в процесі її становлення і, відповідно, становлення діяльності є основою розвитку суб'єкта. Один з авторів теорії інноваційної діяльності В. Лазарев зауважує, що розвиваючись як суб'єкт діяльності людина стає все більш універсальною, а значить – більш вільною у виборі цілей і способів їх досягнення. Найвищих ступенів свободи вона досягає, коли головною цінністю для неї стає саморозвиток і розвиток світу. Вона виявляється здатною рефлексивно відноситися до своєї діяльності й виходити за її рамки. Але тоді весь процес психічного розвитку має бути представлений як формування універсального суб'єкта вільної творчої діяльності, а кожен етап цього процесу – як становлення якісно нового суб'єкта, у якого знімаються будь-які раніше існуючі обмеження [7].

В. Сластьонін і А. Подимова суб'єктом діяльності вважають особистість, якій притаманні такі особливі індивідуальні здібності, як здатність до організації часу, здатність програмувати свою майбутню діяльність, передбачати її події, встановлювати для себе оптимальні режими активності й пасивності, визначати ритми діяльності. Інноваційну педагогічну діяльність вони пов'язують з відмовою від відомих штампів, стереотипів у навчанні, вихованні й розвитку особистості учня, з виходом за рамки діючих нормативів, з особистісно-творчою індивідуальною спрямованістю учителя на створення нових педагогічних технологій, що реалізують цю діяльність [8, с. 79].

І. Дичківська розглядає інноваційну діяльність як складний і багатоплановий феномен, що своїм змістом охоплює процес взаємодії індивідів, спрямований на розвиток, перетворення об'єкта, на

переведення його в якісно новий стан; системну діяльність щодо створення, освоєння та застосування нових засобів; особливий вид творчої діяльності, що об'єднує різноманітні операції і дії, спрямовані на одержання нових знань, технологій, систем [9, с. 248].

Взаємодія як процес безпосереднього або опосередкованого впливу суб'єктів один на одного, що зумовлює розвиток об'єктів та їх структур, є системною ознакою інноваційної діяльності. Взаємодія відображає творчий, суспільно значимий, колективний характер інноваційної діяльності, де індивідуальний внесок кожного із суб'єктів забезпечує розвиток інноваційної системи в цілому.

А. Пригожин головною характеристикою суб'єкта інновацій визначає його діяльну самосвідомість, тобто розуміння своєї особистісної ініціативи як суб'єктивно можливої і суспільно прийнятної основи власного існування. При цьому суб'єктність представляється як єдність цілепокладання і ціледійснення в одній особі. Суб'єкт це діяч, який здатний до вибору типу діяльності, конкретної ролі для себе серед інших суб'єктів, до вироблення власних цілей і засобів для їх досягнення. Його виділяє впевненість, тобто можливість і бажання самому визначати свою долю, образ життя, прагнення розширювати рамки реальної незалежності й компетентності. Одночасно суб'єкт є носій і автор вкладу в яку-небудь суспільну діяльність, партнер у міжсуб'єктних відносинах [3].

В. Сластьонін і А. Подимова також підкреслюють, що учитель як суб'єкт інноваційної діяльності та її організатор вступає у взаємодію з іншими членами педагогічного співтовариства в процесі створення, використання і розповсюдження новації. Він обговорює зміст нововведення і ті зміни, які можуть відбутися в предметах, свідомості, звичаях, традиціях [9, с. 35].

З таких позицій інноваційну діяльність можна розглядати як взаємодію суб'єктів інноваційного процесу, яка спрямована на створення й реалізацію нововведень у цілях, змісті і способах педагогічної діяльності. При цьому саме взаємодія реалізує рух інноваційної системи та актуалізує зв'язок її складових.

Загальноприйнятою класифікацією суб'єктів-реалізаторів нововведень більшістю дослідників визнається типологія, запропонована американським соціологом Е. Роджерсом. Вона містить різні типи категорій учасників інноваційних процесів з урахуванням їх ставлення до нового, готовності сприйняття новації: новатори, які завжди відкриті новому, постійно ним цікавляться, вирізняються авантюризмом, захоплені нововведеннями; ранні реалізатори завжди йдуть за новаторами; попередня більшість, якій необхідний, як правило, довгий час для прийняття рішення про впровадження новинок; пізня більшість, що налаштована скептично, не використовує нове, очікуючи громадської підтримки й позитивної оцінки інновацій; консерватори, які завжди орієнтуються на традиційне, останніми освоюють нове [10].

Сучасні дослідники інноваційної діяльності (М. Лапін, Ю. Карпова, В. Паламарчук, О. Попова, М. Поташник, А. Пригожин, Н. Юсуфбекова та інші) виокремлюють дві її сторони – технологічну й особистісну. Технологічна сторона пов'язана зі створенням моделей і технологій навчання й виховання, використанням і поширенням педагогічних інновацій. Особистісна – характеризує виявлення особистісних якостей у процесі самореалізації особистості вчителя в інноваційній діяльності.

М. Кларін зауважує, що за своїм основним змістом поняття “інновація” відноситься не тільки до створення й розповсюдження новацій, але й до змін в способах діяльності, стилях мислення, які з цим пов'язані [11, с. 55].

Суб'єктний підхід зміщує ракурс аналізу інноваційної діяльності з рівня колективного суб'єкта на рівень індивідуальний, і тим самим дає можливість визначити не тільки зміст інноваційної діяльності а й виділити механізми її здійснення.

Так М. Лапін визначає методологічний статус інноваційної діяльності як метадіяльності, що змінює рутинні компоненти репродуктивних видів діяльності. Об'єктом такої діяльності є інші види діяльності, які сформувалися у попередній період і набули репродуктивного характеру, а їх засоби (способи, прийоми) стали рутинними для даної спільності людей. На їх зміну і спрямована перш за все інноваційна діяльність. Цим визначається і її основна функція – зміна, розвиток способів, механізмів їх функціонування. Аналіз інноваційної діяльності відносно її суб'єкта дозволив виділити її механізм – саморозвиток. Ю. Карпова доповнює запропоноване М. Лапіним визначення інноваційної діяльності, виділивши в ній особистісний аспект. Вона акцентує увагу на положенні, що й сама людина може стати об'єктом своєї метадіяльності, тоді предметом змін стають її особистісні структури: цінності, смисли, мотиви, цілі, моральні позиції. Перераховані особистісні утворення складають основу мотиваційних структур діяльності, і їх перебудова неминує впливати на зміну виконавчих структур діяльності – способів, засобів діяльності і, отже, зовнішніх результатів діяльності. Таким чином, аналіз інноваційної діяльності вимагає розгляду як зовнішньої, предметної, так і внутрішньої, психічної сфер діяльності. З такої точки зору „інноваційна діяльність – це метадіяльність, спрямована на перетворення всього комплексу особистісних засобів суб'єкта, які забезпечують не тільки адаптацію до швидко змінної соціальної і професійної реальності, але і можливість впливу на неї”. Тоді готовність до інноваційної діяльності можна розглядати як певну сформованість особистісного ресурсу людини, що забезпечує свободу її інтелектуальної самореалізації в умовах зміни соціальної реальності [12, с. 24].

Порівняння полярних груп вчителів-консерваторів та вчителів-інноваторів уможливило виділення психологічних якостей особистості, які визначають її інноваційну спрямованість. До особистісних якостей,

які притаманні педагогам інноваційного типу Ф. Юсупов відносить наступні: достатній оптимізм, що дозволяє зберігати віру в успіх навіть у складній критичній ситуації; знижена емоційна чутливість, яка виключає надмірну реактивність на події та дає можливість зберігати душевний спокій у нелегких умовах педагогічної роботи; високий рівень внутрішньої локалізації контролю вольової дії, що проявляється у схильності людини покладати відповідальність за власні дії на самого себе, а не на інших людей або зовнішні “об’єктивні обставини”; значна гнучкість мислення, тобто вміння швидко переключатися при рішенні проблеми, бачити її з різних сторін. Меншою мірою, це стосується інших особистісних характеристик, наприклад, достатньо високої емоційної зрілості, яка означає тверезу, реалістичну, швидше раціональну, ніж емоційну оцінку ситуації; підвищеного рівня інтелектуальних здібностей, сміливості та рішучості у діяльності тощо [13].

Особистісні професійно важливі характеристики учителя як суб’єкта інноваційної діяльності репрезентують структуру й зміст його готовності до інноваційної діяльності як особливого особистісного стану, який визначається наявністю у педагога мотиваційно-ціннісного ставлення до професійної діяльності, володіння ефективними способами і засобами досягнення педагогічних цілей, здатності до творчості й рефлексії. Така готовність є основою активної суспільної і професійно-педагогічної позиції суб’єкта, яка спонукає до інноваційної діяльності та сприяє її продуктивності [8, с. 277].

Л. Подимова та В. Сластьонін під готовністю педагога до інноваційної професійної діяльності розуміють інтегративну якість особистості, що, являючи собою єдність особистісних і операційних компонентів, забезпечує ефективність цієї діяльності. В структурі готовності вони виділяють мотиваційний, креативний, технологічний, рефлексивний компоненти [8].

І. Гавриш готовність учителя до інноваційної професійної діяльності визначає як інтегративну якість особистості, що виявляється в діалектичній єдності всіх структурних компонентів, властивостей, зв’язків і відносин. Цьому найповніше відповідає її розуміння як складного особистісного утворення, що є умовою та регулятором успішної інноваційної професійної діяльності вчителя. Структура готовності виявляється тотожною структурі функціональної психологічної системи інноваційної педагогічної діяльності та містить такі компоненти: мотиви, цілі, інформаційну основу та програму діяльності, а також блок прийняття рішення і підсистему професійно важливих якостей особистості [14, с. 9].

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури та практики підготовки майбутніх учителів О. Дубасенюк визначена відповідна структура готовності до інноваційної педагогічної діяльності, яка вміщує наступні компоненти: цільовий, мотиваційний, когнітивний (змістовий), діяльнісно-практичний та оцінно-результативний [1, с. 38-40]. При цьому наголошується, що “ця готовність є особистісним утворенням, яке опосередковує залежність між ефективністю діяльності педагога і його спрямованістю на вдосконалення свого професійного рівня” [1, с. 45].

У представлених в педагогічних дослідженнях структурах готовності до інноваційної діяльності системно поєднуються її особистісна й технологічна сторони, що забезпечує необхідну цілісність професійної компетентності вчителя-новатора. Рівень розвитку особистісних структур безпосередньо або опосередковано визначає якість операційних складових інноваційної діяльності, оскільки саме ставлення вчителя до інновацій, усвідомлення їх значимості визначає успішність реалізації нововведень у практиці роботи загальноосвітніх навчальних закладів.

Вихід на інноваційний рівень педагогічної діяльності перш за все вимагає перебудови мотиваційної сфери особистості вчителя, його ціннісних орієнтацій, цілей, установок, ієрархії зовнішніх і внутрішніх стимулів, спрямованості, домагань, інтересів.

Проблема мотиваційної готовності й професійної спрямованості педагогів вважається однією з центральних у забезпеченні ефективності інноваційної діяльності. Так вищий рівень оволодіння професією відображає не стільки продуктивність праці, стільки особливості мотивації особистості людини праці, системи його прагнень, ціннісних орієнтацій, смисл праці для самої людини. Тому мотиваційна сфера інноваційної діяльності не може зводитися виключно до детермінації виконання певних професійних обов’язків; вона представляє собою складну взаємодію ієрархії як прямих професійної активності (цілей, мотивів, установок) так і непрофесійних стимулів і цілей – особистісного розвитку, самореалізації, досягнення соціального статусу і т.п. Тому інноваційна діяльність полімотивована, спонукається одночасно різними чинниками, які знаходяться в постійній динаміці, прямих й опосередкованих взаємозалежностях і змінах. У якості системоутворювального фактору, що об’єднує окремі структурні елементи мотиваційної сфери, виступає домінуючий мотив. Мотиваційна система, яка виникає при цьому, фактично є певною спрямованістю [15, с. 103]. Розрізняють особистісну й діяльнісну спрямованість. Особистісна спрямованість відображає загальну структуру ціннісно-мотиваційної сфери, в якій інтегровані всі окремі стимули й спонукування. Професійна спрямованість характеризує систему відносин людини з певною професією і визначається наявністю актуальних мотивів (зміст сфери), зв’язками між окремими мотивами (інтеграційні тенденції), характером і силою впливу домінуючого мотиву (системоутворювальний фактор), ступінню опредметнення окремих стимулів і перш за все домінуючого фактору. Від того, якими цінностями, мотивами, смислами керується особистість, залежить спрямованість інноваційної діяльності. Особистісна значущість конкретних мотивів виявляється у сформульованих

педагогом цілях власної інноваційної діяльності. Суб'єктний підхід до аналізу інноваційної діяльності – це бачення учителя здатного до власного, відповідального цілепокладання й цілездійснення.

Компонентами структури професійної мотивації є: професійні покликання, наміри, потреби в професійній праці, ціннісні орієнтації, мотиви, стимули, мотивування, цілі, рівень домагань, очікування, індивідуальні смисли професійної діяльності, установки, готовність, позиції, інтереси. Вважаємо, що цілісність мотиваційної сфери особистості вчителя, її гуманістична спрямованість веде до успіху й задоволеністю своєю роботою, усвідомлення її соціального значення й особистісного смислу, спонукає до самовдосконалення, створює передумови включення його в інноваційну діяльність.

Чіткість соціальної і професійної позицій є однією з основних вимог, які пред'являє педагогічна професія до її представників. Саме в ній учитель виражає себе як суб'єкт інноваційної діяльності. Позиція педагога – це система тих інтелектуальних, вольових й емоційно-оціночних відношень ставлень до світу, педагогічної діяльності зокрема, які є джерелом його активності. Вона визначається, з одного боку, тими вимогами, очікуваннями і можливостями, які ставить перед ним суспільство, а з іншого боку, діють внутрішні, особистісні джерела активності – прагнення, переживання, мотиви і цілі педагога, його ціннісні орієнтації, світогляд, ідеали. На їх основі формується мотиваційно-ціннісне ставлення до інноваційної діяльності, яке в кінцевому результаті виражається в спрямованості, яка становить ядро особистості вчителя.

Висновки. Саме суб'єктний підхід у розумінні інноваційної діяльності є ключем до пошуку ефективних засобів реалізації освітніх інновацій у загальноосвітніх навчальних закладах. Повне уявлення про суб'єктні чинники ефективності інноваційної діяльності можна одержати шляхом комплексного вивчення всіх тих особистісних якостей і внутрішніх механізмів, без яких неможливе здійснення педагогом інноваційних за характером суспільних і професійних функцій.

З позицій суб'єктного підходу інноваційна діяльність – це особистісно вмотивована творча взаємодія суб'єктів інноваційного процесу, яка спрямована на перетворення всього комплексу їх особистісних внутрішніх структур (цінностей, смислів, мотивів, цілей, моральних позицій), що впливає на перебудову виконавчих, технологічних структур (способів, засобів, зовнішніх результатів).

Сукупність необхідних особистісних професійно важливих якостей особистості створює інноваційний потенціал педагога, що виражає готовність до глибоко вмотивованого удосконалення педагогічної діяльності, прагнення до самореалізації в професії. Ключовим чинником успішності інноваційної діяльності є усвідомлення педагогом практичної значущості різних інновацій у системі освіти не лише на професійному, а й на особистісному рівні.

Очевидно, що ресурси підвищення ефективності реалізації інновацій базуються на перебудові особистісних установок, ціннісних орієнтацій, системи мотивів педагогів як головних суб'єктів навчально-виховного процесу.

Результати аналізу інноваційної діяльності з позицій суб'єктного підходу зміщують акцент на особистісні, соціальні детермінанти та механізми у розробці технологічних основ реалізації інновацій в загальноосвітніх навчальних закладах.

Література

1. Професійна педагогічна освіта: інноваційні технології та методики: Монографія / За ред. О. А. Дубасенюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 504 с.
2. Пригожин И. От существующего к возникающему: Время и комплексность в физических науках. – М.: Наука, 1985. – 327 с.
3. Пригожин А.И. Нововведения: стимулы и препятствия (Социальные проблемы инноватики). – М.: Политиздат, 1989. – 271с.
4. Вознюк О. В., Дубасенюк О. А. Цільові орієнтири розвитку особистості у системі освіти: інтегративний підхід: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ імю І. Франка, 2009. – 584 с.
5. Психологія особистості: Словник довідник / За редакцією П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
6. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
7. Лазарев В. С., Коноплина Н. В. Деятельностный подход к проектированию целей педагогического образования // Педагогика. – 1999. – № 6. – С. 12-19.
8. Слостенин В. А., Подымова Л. С. Педагогика: Инновационная деятельность. – М.: Магистр, 1997. – 224 с.
9. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: Навчальний посібник. – К.: Академвидав, 2004. – 352 с.
10. Rogers E. Diffusion of innovation. – San Fransisco: Free Press, 1983. – 341 p.
11. Кларин М. В. Инновации в обучении: метафоры и модели: Анализ зарубежного опыта. – М.: Наука, 1977. – 223 с.
12. Карпова Ю. А. Введение в социологию инноватики: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2004. – 192 с.

13. Юсупов Ф. М. Педагог, ищущий новое: штрихи к психологическому портрету // Вопросы психологии. – 1991. – №1. – С.53 – 59.
14. Гавриш І. В. Теоретико-методологічні основи формування готовності майбутніх учителів до інноваційної діяльності: Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04. – Харків, 2006. – 572 с.
15. Семиченко В. А. Проблемы мотивации поведения и деятельности человека. Модульный курс психологии. – К.: Миллениум, 2004. – 521 с.